

Critique and Examination of the Nature of Love in Several Interpolated Verses of the Story of Zal and Rudابه, Relying on the Illustrations of the Ibrahim Sultan Shahnama Manuscript Preserved in the Bodleian Library, Oxford

Abbas Haidari ¹, Omidvar Aalimahmoudi ^{*2}, Omidavar Malmeli ³

¹ PhD student of Persian language and literature, Izeh branch, Islamic Azad University, Izeh, Iran. haidari.591@gmail.com

^{*2} (Corresponding author) Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Izeh Branch, Islamic Azad University, Izeh, Iran. omidvar.aalimahmoudi@iau.ac.ir

³ Assistant Professor of Persian Language and Literature, Izeh Branch, Islamic Azad University, Izeh, Iran. malmelio.14@iau.ac.ir

Article Info

Research Article

Issue 61

Volume 23

Page 149 to 161

Submission Date: 2023/04/29

Review Date: 2023/07/18

Acceptance Date: 2023/07/30

Publication Date: 2026/03/21

Keywords

Ferdowsi,
Shahnama,
Zal and Rudابه,
Heroic Customs.

Cite this article

Haidari, A., Aalimahmoudi, O., & Malmeli, O. (2026). Critique and Examination of the Nature of Love in Several Interpolated Verses of the Story of Zal and Rudابه, Relying on the Illustrations of the Ibrahim Sultan Shahnama Manuscript Preserved in the Bodleian Library, Oxford. *Islamic Art*, 23(61), 149-161.

[dorl.net/dor/20.1001.1.](http://dorl.net/dor/20.1001.1.*****.****.****.*/)

*****.****.****.*/

dx.doi.org/10.22034/IAS.2023.404730.2230

ABSTRACT

One of the literary discussions of the recent century is the examination and correction of literary texts, especially the text of the Shahnama. In recent decades, the corrected editions of the Shahnama by Jules Mohl, the Moscow edition, Mehri Behfar, and Jalal Khaleghi Motlagh have been recognized as the primary and authoritative versions. This research aims to examine several verses from the love story of Zal and Rudابه based on the aforementioned editions, which have been placed in brackets as a sign of doubt regarding their authenticity, by presenting evidence. This research has been written based on library studies and the mentioned manuscripts using a descriptive-analytical method. The purpose of this research is to become acquainted with the form and foundation of the story, the culture and customs of ancient Iran's heroic and popular traditions, and to preserve the authenticity and details in the verses of the Shahnama—this masterpiece of Persian literature and the guardian of Iran's national identity—which have not been recorded in this correction for whatever reason. The findings of the research, relying on the Ibrahim Sultan Shahnama manuscript, consist of citing and analyzing the doubtful or interpolated verses from a structuralist perspective, examining the socio-cultural context or social tradition of the mentioned verses, becoming acquainted with popular and heroic culture, and the etymology and geography of the story's evolution, which shows that it can be effective in understanding the form and origin of the story and the omitted or interpolated verses.

Research Objectives:

1. Examining acquaintance with the form and foundation of the story and the culture and customs of Iran's heroic and popular traditions.
2. Examining the category of antiquity and authenticity in the verses of the Ibrahim Sultan Shahnama.

Research Questions:

1. How to become acquainted with the form and foundation of the story and the culture and customs of Iran's heroic and popular traditions.
2. How antiquity and the preservation of authenticity and details in the verses of the Ibrahim Sultan Shahnama.

Introduction

An examination of the texts or manuscripts of the Shahnama shows that over thousands of years, many of its verses have been altered or added by scribes and court secretaries. Therefore, many researchers have attempted to correct many of these verses by comparing ancient manuscripts in order to produce a more complete edition. The question that arises here is whether, in correcting the Shahnama, relying solely on the fact that certain verses appear in most manuscripts is sufficient? Are there not cultural issues and social traditions behind them? Does the structure of the story not indicate a more ancient sign and culture? What representation of the nature of love do the illustrations of the Ibrahim Sultan Shahnama display? What is certain is that attention to ancient manuscripts is itself not free from flaws and errors, because it causes neglect of many social traditions and the culture of literary and historical terms, and as a result, an important part of social traditions is unknowingly omitted from writing or deleted. Do the illustrations drawn in historical manuscripts play an important role in expressing cultural and social traditions?

The aim of this research is a historical analysis of social and heroic traditions and the etymology of the concepts and generalities that lie behind the verses in question; in other words, it expresses the mythological and social cultural context of the verses. The importance of this research, considering the etymology of the culture of terms and social tradition in the form of the story, addresses the authenticity of the mentioned verses. In fact, it not only expresses the authenticity of the verses but also examines acquaintance with social, cultural, and historical traditions as an effective factor in recognizing and refining textual criticism.

The research background indicates that no independent research with this title has been written so far, but works have examined the illustrations of the Baysunghur Shahnama and the subject of Shahnama stories and the issue of authenticity. Mostafa Mousavi and Milad Mousavi (2015) in a work titled "A Critique of the First Volume of the Shahnama Corrected by Jalal Khaleghi" have undertaken a critical examination. Mahmoud Rezaei Dasht Arzhaneh (2018) in a work titled "Critique and Examination of Some Ambiguities in the Annotations of the Shahnama" has analyzed the Shahnama.

This research, based on library studies and the mentioned manuscripts, using a historical and content-analytical method, clarifies and proves the authenticity and historical and cultural-mythological background of the verses in question. In the last century, great efforts have been made toward a corrected and refined Shahnama. "Undoubtedly, in the cultural and social history of Iran, the Shahnama has been one of the most widely read books, and many transcriptions of it have been prepared. Due to this same popularity

and interest, scribes and readers have always tampered with its text" (Aydanlu, 2010: 198). This very issue has caused doubt regarding many verses of the Shahnama and has led Shahnama scholars to spend much of their time resolving the problems of re-reading and rewriting the Shahnama. This article also examines the omitted or interpolated verses in the most recent corrections of the Shahnama by Jalal Khaleghi Motlagh, Mehri Behfar, Jules Mohl, and the Moscow edition in the story of the love of Zal and Rudabeh. The love story of Zal and Rudabeh is one of the most brilliant lyrical stories of the Shahnama, which has been critiqued and examined in various forms and from various perspectives. So far, numerous articles have been written in the fields of ethnology, morphology, psychology, fiction, rhetorical criticism, aesthetic criticism, comparative literature, archetypal criticism, lyrical structure, semiotics, and the like, more or less covering all angles of this story; however, in them, no reference or attention has been paid to the issue of the interpolated verses intended by the writer of these lines, and the entirety of the story has been more the focus. For this reason, to complete the propositions of the Zal and Rudabeh story due to the importance it holds in the Shahnama and in Persian literature, this article has examined and analyzed the process of interpolation of verses from it by citing multiple corrected manuscripts.

Conclusion

In recent decades, in addition to the efforts of correctors of Shahnama manuscripts, critiques and examinations have also been carried out that have been useful in correcting the verses. In these few decades, the corrections of Jules Mohl, the Moscow edition, Mehri Behfar, and Jalal Khaleghi Motlagh have been recognized as the primary and authoritative versions. In this research, the authenticity of the verses that have been presented as doubtful in the mentioned editions and especially not included in Khaleghi's edition, Sokhan Publications, has been examined. The result of the research is that the influence of vocabulary in the Shahnama is a sign that can be the source of a story or an indigenous-national custom and culture. Like the words "Ridak," "Gholam," and "Tork" for Zal's attendant, Ferdowsi for the first time has used "Khubchehr" as equivalent and synonymous with gholam and ridak. Bringing these words and the presence of such a character in fact expresses the form and foundation of the story, which in reality is from the East. It is mixed with a culture from India, Scythians, and Greek (Kushan and Bactrian), and Ferdowsi's art plays a major role in its Iranian-ethical form and role. In this way, we become aware of Ferdowsi's art in them. In general, the two initial sections of mythology and heroism of the Shahnama are stories that the Parthians brought into Iran from the East or mostly endeavored to preserve and record them, and the structure of their stories and their motifs provide reason and evidence for

their antiquity. The Sassanids, especially the Zoroastrian priests, continued them with their worldview and culture, such that the geography and names of Iranian places express this. Therefore, the mythological and heroic stories of the Shahnameh should be known and examined with two forms and origins: Eastern and Sassanian—of course with the influence of the priests—and then, by comparing with Asian, Aryan mythological stories, historical analysis, and social traditions, the form and origin of the story can be recognized.

References

- Aidanlu, S. (2010). *Daftar-e Khosravan*. Sokhan Publications. [in Persian]
- Bahar, M. (2011). *Az Ostoureh ta Tarikh* (A. Esmailpour, Ed.; 7th ed.). Cheshmeh Publications. [in Persian]
- Christensen, A. (2008). *Iran dar Zaman-e Sasanian* (R. Yasemi, Trans.). Bongah Publications. (Original work published 1944). [in Persian]
- Dabir Siyaghi, S. M. (2006). *Padeshahi-ye Manuchehr (Dastan-haye Namur-nameh-ye Bastan)*. Ghatreh Publications. [in Persian]
- Ferdowsi, A. (1994). *Shahnameh* (S. Hamidian, Ed.). Ghatreh Publications. [in Persian]
- Ferdowsi, A. (2008). *Shahnameh* (J. Mohl, Ed.). Elham Publications. [in Persian]
- Ferdowsi, A. (2012). *Shahnameh* (M. Behfar, Ed.). Now Publications. [in Persian]
- Ferdowsi, A. (2015). *Shahnameh* (J. Khaleghi Motlagh, Ed.). Sokhan Publications. [in Persian]
- Frye, R. N. (1998). *Miras-e Bastani-ye Iran* (M. Rajabnia, Trans.). Elmi va Farhangi Publications. (Original work published 1963). [in Persian]
- Jovayni, A. (2008). *Tarikh-e Jahangosha* (A. Khatami, Ed.). Elmi Publications. [in Persian]
- Mousavi, M., & Mousavi, M. (2015). Naqdi bar jeld-e avval-e Shahnameh-ye mosahhah-e Jalal Khaleghi. *Matn-shenasi-ye Adab-e Farsi*, (4), 119–138. [in Persian]
- Noldeke, T. (2000). *Hamaseh-ye Melli-ye Iranian* (B. Alavi, Trans.; 5th ed.). Negah Publications. (Original work published 1896). [in Persian]
- Rezaei Dasht Arzhaneh, M. (2018). Naqd va barresi-ye barkhi az ebhamat-e yaddasht-haye Shahnameh. *Matn-shenasi-ye Adab-e Farsi*, 2(38), 37–51. [in Persian]

Safa, Z. (2005). *Hamaseh-sara'i dar Iran*. Amir Kabir Publications. [in Persian]

Shamisa, S. (2002). *Shahid-bazi dar Adabiyat-e Farsi*. Ferdows Publications. [in Persian]

Vaziri, S. (2008). *Ferdowsi va Shahnameh*. Digar Publications. [in Persian]

Yarshater, E. (2010). *Tarikh-e Iran* (Vol. 3, Part 1; 6th ed.). Amir Kabir Publications. [in Persian]

Coyajee, J. C. (1983). *Ayin-ha va Afsaneh-ha-ye Iran va Chin-e Bastan* (J. Doustkhah, Trans.). Sepehr Publications. (Original work published 1916). [in Persian]

نقد و بررسی ماهیت عشق در چند بیت الحاقی از داستان زال و رودابه با تکیه بر نگاره‌های نسخه شاهنامه ابراهیم سلطان محفوظ در کتابخانه بودلین آکسفورد

عباس حیدری^۱، امیدوار عالی محمودی^{۲*}، امیدوار مالملی^۳

^۱ دانشجوی دکتری مدیریت بازرگانی (بازاریابی)، گروه مدیریت دانشکده ادبیات و علوم انسانی، واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران. Haidari.591@gmail.com
^{۲*} (نویسنده مسئول) استادیار گروه مدیریت بازرگانی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران. haidari.591@gmail.com
^۳ استادیار زبان و ادبیات فارسی، واحد ایذه، دانشگاه آزاد اسلامی، ایذه، ایران. Malmelio.14@iau.ac.ir

چکیده

یکی از مباحث ادبی قرن اخیر بررسی و تصحیح متون ادبی به‌ویژه متن شاهنامه است. در چند دهه اخیر شاهنامه‌های تصحیح ژول مول، چاپ مسکو، مهری بهفر و جلال خالقی مطلق به‌عنوان نسخ اصلی و معتبر شناخته شده‌اند. این پژوهش بر آن است تا چند بیت از داستان عاشقی زال و رودابه را براساس نسخ مذکور که به نشانه تردید در اصالت آن‌ها در نشان گروه گذاشته‌اند با ذکر ادله بررسی کند. این پژوهش براساس مطالعات کتابخانه‌ای و نسخ مذکور و با روش توصیفی-تحلیلی به نگارش درآمده است. هدف این پژوهش آشنایی با شکل و اساس داستان و فرهنگ و آیین‌های پهلوانی و عامه ایران باستان و حفظ اصالت و جزئیات در ابیات شاهنامه، این شاهکار ادب فارسی و حافظ هویت ملی ایران است که در این تصحیح به هر دلیلی مرقوم نشده است. یافته‌های تحقیق با تکیه بر نسخه شاهنامه ابراهیم سلطان، عبارت است از ذکر و تحلیل ابیات مورد تردید یا الحاقی از نگاه ساختارگرایی، بررسی زمینه فرهنگی اجتماعی یا سنت اجتماعی ابیات مذکور، آشنایی با فرهنگ عامه و پهلوانی، و ریشه‌شناسی و جغرافیای تکامل داستان، که نشان می‌دهد در شناخت شکل و منشأ داستان و ابیات محذوف یا الحاقی می‌تواند مؤثر باشد.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی آشنایی با شکل و اساس داستان و فرهنگ و آیین‌های پهلوانی و عامه ایران.
۲. بررسی مقوله باستان و اصالت در ابیات شاهنامه ابراهیم سلطان.

سؤالات پژوهش:

۱. چگونگی آشنایی با شکل و اساس داستان و فرهنگ و آیین‌های پهلوانی و عامه ایران.
۲. چگونگی باستان و حفظ اصالت و جزئیات در ابیات شاهنامه ابراهیم سلطان.

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۶۱

دوره ۲۳

صفحه ۱۴۹ الی ۱۶۱

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۲/۰۲/۰۹

تاریخ داوری: ۱۴۰۲/۰۴/۲۷

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۰۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱

کلمات کلیدی

فردوسی،

شاهنامه،

زال و رودابه،

آیین پهلوانی.

ارجاع به این مقاله

حیدری، عباس، عالی محمودی، امیدوار، و مالملی، امیدوار. (۱۴۰۵). نقد و بررسی ماهیت عشق در چند بیت الحاقی از داستان زال و رودابه با تکیه بر نگاره‌های نسخه شاهنامه ابراهیم سلطان محفوظ در کتابخانه بودلین آکسفورد. *مطالعات هنر اسلامی*. ۱۶۱-۱۴۹، (۶۱)۲۳.

[dori.net/dor/20.1001.1.*
***** ***/](https://doi.org/10.22034/IAS.2023.404730.2230)

[dx.doi.org/10.22034/IAS
.2023.404730.2230](https://doi.org/10.22034/IAS.2023.404730.2230)

مقدمه

بررسی متن‌ها یا نُسخ شاهنامه نشان می‌دهد که در طی هزاران سال، توسط کاتبان و منشیان درباری بسیاری از ابیات آن تغییر یافته یا افزوده گردیده است. از همین رو، بسیاری از پژوهشگران کوشیده‌اند تا با تطبیق نسخ کهن بسیاری از این ابیات را تصحیح کنند تا نسخه‌ای کامل‌تر به دست دهند. پرسشی که در اینجا مطرح است این است که آیا در تصحیح شاهنامه استناد و اکتفا به این که ابیاتی که در بیشتر نسخ آمده راهگشاست؟ آیا مسائل فرهنگی و سنت اجتماعی در پشت آن‌ها نیست؟ آیا ساختار داستان بیانگر نشانه و فرهنگی کهن‌تر نیست؟ نگاره‌های شاهنامه ابراهیم سلطان، چه نمایشی از ماهیت عشق دارد؟ آنچه مسلم است توجه به نسخ کهن خود نیز خالی از ایراد و اشتباه نیست، زیرا باعث غفلت از بسیاری از سنت‌های اجتماعی و فرهنگ اصطلاحات ادبی و تاریخی است، که در نتیجه بخش مهمی از سنت‌های اجتماعی نادانسته به قلم نمی‌آید یا حذف می‌گردد. ترسیم نگاره‌های در نسخ تاریخی در نوع خود سهم مهمی در بیان سنت‌های فرهنگی و اجتماعی دارد؟

هدف این پژوهش تحلیلی تاریخی از سنت‌های اجتماعی و پهلوانی و ریشه‌شناسی مفاهیم و کلیاتی است که در پشت بیت‌های مورد بحث است، به عبارت دیگر، زمینه فرهنگی اساطیری و اجتماعی بیت‌ها را بیان می‌کند. اهمیت این پژوهش باتوجه به ریشه‌شناسی فرهنگ اصطلاحات و سنت اجتماعی در شکل داستان، به اصالت ابیات مذکور می‌پردازد. درواقع، نه تنها اصالت بیت‌ها را بیان می‌کند بلکه آشنایی با سنت‌های اجتماعی، فرهنگی و تاریخی را عامل مؤثری در تشخیص و تنقیح متن‌شناسی بیان و بررسی می‌کند.

پیشینه پژوهش حاکی از این است که تاکنون پژوهش مستقلی با این عنوان به رشته تحریر در نیامده است اما آثاری به بررسی نگاره‌های شاهنامه بایسنقری و موضوع داستان‌های شاهنامه و مقوله اصالت پرداخته‌اند. مصطفی موسوی، میلاد موسوی، (۱۳۹۴) در اثری با نام «نقدی بر جلد اول شاهنامه مصحح جلال خالقی»، به بررسی منتقدانه پرداخته است. محمود رضایی دشتارژن، (۱۳۹۷) در اثری با نام «نقد و بررسی برخی از ابهامات یادداشت‌های شاهنامه»، به واکاوی شاهنامه پرداخته است.

این پژوهش براساس مطالعات کتابخانه‌ای و نسخ مذکور و با روش تحلیلی تاریخی و محتوایی اصالت و پیشینه تاریخی و فرهنگی-اساطیری بیت‌های مورد بحث را روشن و ثابت می‌کند. در یک قرن اخیر تلاش برای شاهنامه‌ای مصحح و منقح اهتمام بسیار شده است. «بدون تردید در تاریخ فرهنگی و اجتماعی ایران شاهنامه از پر خواننده‌ترین کتاب‌ها بوده و رونویسی‌های بسیاری از آن تهیه شده است. برپایی همین اقبال و علاقه همواره کاتبان و خوانندگان در متن آن دست برده‌اند» (آیدانلو، ۱۳۸۹: ۱۹۸). همین موضوع موجب تردید در بسیاری از ابیات شاهنامه شده است، و شاهنامه‌پژوهان را بر آن داشته تا اوقات زیادی از خود را صرف رفع اشکالات بازخوانی و بازنویسی شاهنامه کنند. این مقاله نیز به بررسی بیت‌های محذوف یا الحاقی در تازه‌ترین تصحیح‌های شاهنامه به اهتمام جلال خالقی مطلق، مهری بهفر، ژول مول و چاپ مسکو در داستان معاشقه زال و رودابه پرداخته است. داستان عاشقانه زال و رودابه یکی از

داستان‌های غنایی پرفروغ شاهنامه است که در قالب‌های مختلف و از دیدگاه‌های گوناگون نقد و بررسی شده است. تاکنون مقالات متعددی در حوزه قوم‌شناسی، ریخت‌شناسی، روانشناسی، ادبیات داستانی، نقد بلاغی و نقد زیبایی‌شناسی، ادبیات تطبیقی، نقد کهن‌الگویی، ساختار غنائی، نشانه‌شناسی و نظایر آن کم‌وبیش در تمام زوایای این داستان نوشته شده است؛ اما در آن‌ها به موضوع الحاقی ابیات موردنظر نگارنده سطور اشاره یا توجهی نشده و کلیت داستان بیشتر مدنظر قرار گرفته است. به این دلیل برای تکمیل قضایای داستان زال و رودابه به جهت اهمیتی که در شاهنامه و در ادب فارسی حائز است، این مقاله روند الحاقی ابیاتی از آن را با استناد به نسخ متعدد تصحیح‌شده بررسی و تحلیل نموده است.

۱. شاهنامه ابراهیم سلطان

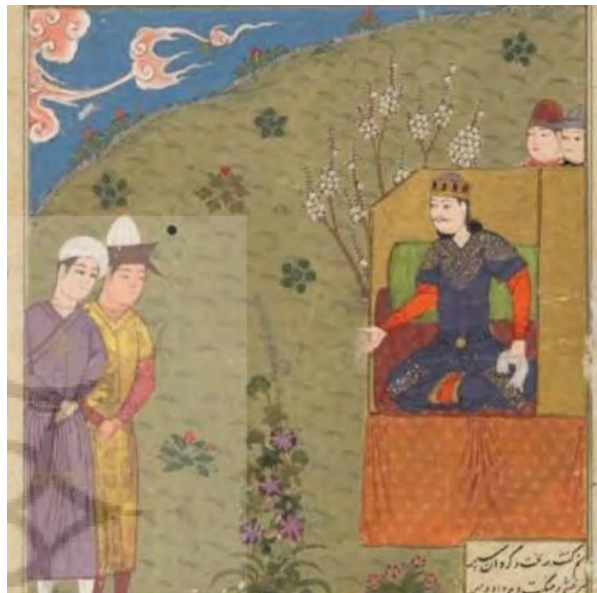
شاهنامه ابراهیم سلطان، نسخه‌ای نفیس از شاهنامه فردوسی متعلق به مکتب نگارگری شیراز دوره تیموری است که در کتابخانه بادلیان دانشگاه آکسفورد نگهداری می‌شود. این نسخه که در فاصله سال‌های ۸۱۷ تا ۸۳۸ هجری قمری و به سفارش ابراهیم سلطان، فرزند شاهرخ تیموری تهیه شده، شامل ۴۶۸ برگ (۹۳۶ صفحه) و مجموعه‌ای از نگاره‌های زیبا و منحصر به فرد است. نگاره‌های این شاهنامه نشانی از گذار هنر نگارگری ایرانی از عناصر چینی به سوی واقع‌گرایی بیشتر و منظره‌پردازی ایرانی دارند.

۲. نوزادی زال

داستان پهلوانی در شاهنامه با سام آغاز می‌شود. «اگرچه در شاهنامه زندگی سام در حاشیه زندگی زال قرار دارد ولی از او بانام سام نیرم، سام یل، سام نریمان یاد می‌شود» (وزیری، ۱۳۸۷: ۲۳۹). سام پهلوان پس از مدتی صاحب فرزندی می‌شود که برای دیدن پسر به سراپرده می‌رود، فرزند را می‌بیند با مویی سپید، از زندگی ناامید می‌شود، و فرزند را نمی‌تواند بپذیرد. کودک را به کوهی که آشیانه سیمرغ در بلندی آن است رها می‌کند. سیمرغ برای یافتن غذا به سوی کودک می‌آید و به جای شکار بر او مهر می‌ورزد، پس کودک را به آشیانه می‌برد و در زیر پر خود قرار می‌دهد تا بزرگ شود. پس از سال‌ها کودک که زال نام داشت، از طریق رهگذران یا قوافلی که از کنار کوه محل زندگی و کنام سیمرغ می‌گذرند به وجود جوانی رعنا در کنام پی می‌برند و آن را بازگو می‌کنند. بدین ترتیب، نام و نشان در جهان پراکنده می‌شود، سام که دل رنجور و دردناکی از این موضوع داشت؛ شب در خواب می‌بیند که سواری از کوهستان هند می‌آید و او را مورد سرزنش قرار می‌دهد. سام بیدار می‌شود و از موبدان تعبیر خواب خود را جویا می‌شود. در نتیجه خوابی که سام می‌بیند متوجه وجود وزنده بودن زال می‌شود، پس تصمیم می‌گیرد به سراغ فرزند برود و او را بازگرداند. پس سام با گروهی از سپاهیان و سرداران خویش رهسپار کوه می‌شود و زال جوان را در ستیغ کوه در کنار سیمرغ می‌بیند. سرانجام سیمرغ او را نه از روی دشمنی بلکه برای پادشاهی بر روی زمین فرود می‌آورد.

نه از دشمنی دور دام تو را همی سوی پادشاهی گذارم تو را (فردوسی، ۱۳۹۱: ۳۲)

سرانجام در طی مراحل از داستان، منوچهرشاه تصمیم می‌گیرد زال را به خلعت زابلستان که شامل هند، کابل، مای و عنبر یعنی از دریای چین تا دریای سند است، بفرستد، با ورود زال به آن سرزمین و آشنایی با مهراب، شاه کابلستان، زال در نخجیرگاه کابل ستان به شکار می‌رود. این در حالی است که پیش‌تر زال و رودابه، دختر مهراب‌شاه از طریق اطرافیان و توصیفات آن‌ها ندیده عاشق یکدیگر می‌شوند. پس هر دو از طریق فرستادگان خود به رازنی می‌پردازند؛ زال غلام خود را و رودابه کنیزکانش را می‌فرستد. در این رازنی‌های گفت‌وگو میان فرستادگان چند بیت در نسخه جلال خالقی (نشر سخن) نیامده است؛ در حالی که، در دیگر نسخه‌های شاهنامه، از جمله چاپ مسکو، ژول مول، مهری بهفر آمده‌اند. در صورتی که این ابیات برای بررسی شکل و اصالت داستان بسیار مفید و ارزنده‌اند. تصویر شماره ۱، نگاره پادشاهی منوچهر را در شاهنامه ابراهیم سلطان نشان می‌دهد.

تصویر ۱. نگاره پادشاهی منوچهر، ۸۲۰ ه.ق. مکتب شیراز، محل نگهداری: کتابخانه بولین آکسفورد

۳. خاستگاه قومی-اقلیمی داستان زال

از آنجاکه اساطیر شکل خاص خود را از محیط فرهنگی و قومی-جغرافیایی که رشد کرده‌اند می‌گیرند، شناخت جغرافیا و ریشه‌شناسی قومی داستان زال نیز مهم‌ترین موضوع برای به‌دست آوردن شکل و ساختار آن است. بنابراین، باید بدانیم که: «شکل گرفتن روایات رستم و زال و تحوّل آن‌ها در محیطی فارغ از تعصبات زرتشتی، چه اوستایی و چه ساسانی پدید آمده است... از آنجایی که دین اوستایی و حماسه‌های ایرانی، هر دو، در عصر باستان در مشرق ایران شکل گرفته و اشارات حماسی موجود در اوستا انعکاس همان عصر آغازین شکل گرفتن حماسه‌های ایرانی است... درد استان‌های مربوط به رستم و زال دو نکته وجود دارد که شرقی بودن و سکایی بودن او را مسلم می‌کند. یکی در شاهنامه، هنگامی که می‌خواهند رستم را به خاک بسپارند، برایش دخمه‌ای می‌سازند، او را درون دخمه می‌گذارند، و بعد، اسبش، رخس را برابر دخمه، ایستاده در خاک می‌کنند. البته باید گفت که در شاهنامه چاپ مسکو این تکه را

به عنوان ملحقات حذف کرده اند، ولی این سنت که پهلوان را با اسبش خاک کنند چنان سنتی دیرین و مرکزی در فرهنگ سکایی است و به گمان من نمی شود آن ها را حذف کرد و به این دلیل که در نسخه قدیمی این دو سه بیت نیامده، نمی توان به حذف آن شمشیر کشید» (بهار، ۱۳۹۰: ۲۲۸).

اصطلاح و نکته ظریفی که فردوسی در آغاز داستان زال از زبان سیمرغ یعنی پادشاهی زال بیان می کند، و اصطلاحاتی که برای همراه یا فرستاده زال یعنی خوب چهر، ترک زاد، ریدک، غلام، ریدک ماهروی درد استان معاشقه زال مطرح می کند خلاف آیین پهلوانی و ایران باستانی است. از همین روست که مصححان مذکور شاهنامه ای ابیات را الحاقی دانسته اند. نخستین بیت مورد بحث که در نسخ مذکور به نشانه تردید در اصالت آن در گروه گذاشته اند:

نه از دشمنی دور دارم تو را همی سوی پادشاهی گذارم تو را (فردوسی، ۱۳۹۱: ۳۲)

براساس شاهنامه، زال و رستم در طی روزگار پادشاهان ایرانی و زندگانی خویش همیشه به عنوان خاندان پهلوانی جادوگر، خاندان تاج بخش و فرمانروایان شرقی ایران هستند. که این سه ویژگی یا سه کنش خاندان زال می تواند ریشه در اساطیر آریایی داشته باشد، در نتیجه، شامل اصالت این بیت نیز می گردد. این موضوعی است که نخستین بار ژرژ دومزیل در بررسی تطبیقی و ساختاری اساطیر آریایی به عنوان سه کنش خدایان مطرح کرده است.

سه کنش خدایان؛ از اصطلاحات و بررسی های ژرژ دومزیل است که «در آغاز به عنوان ایدئولوژی اجتماعی آریایی ها می دانست. که در و رأی این ایدئولوژی (یعنی مقدم بر آن) ساختار اجتماعی واقعی وجود داشته که صورتش را بر پادارها و اندیشگی های کلان الزام می کرده است (استروس، ۱۳۸۴: ۶۷). بنابه تحلیل ژاک دوشن-گیمن، ژرژ دومزیل با قیاس ادیان هند و روم که در دو منتهی الیه قلمرو هندواروپایی، دیانت ابتدایی را به بهترین نحو، حفظ کرده اند، ثابت می کند که: «در دیانت ابتدایی، سه بخش اجتماعی و کیهانی تمیز می توان داد. از سوی دیگر، ایران به لحاظ زبان و دینش-پیش از اسلام- به هند بسیار نزدیک است. بنابراین آنچه در باب دیانت هند، در قیاس روم، به اثبات رسیده بود، می بایست به گونه ای، روشنگر دیانت ایران باشد، خاصه طبقات اجتماعی هند کهن، در ایران باستان نیز یافت می شوند. دومزیل بر این اساس توانست افسانه ای از سکاییان را که ایرانیان کوچ رو بودند، تفسیر کند. افسانه بدین قرار است: در دوران پادشاهی سه شاه که پسران نخستین سکایی بودند: چند ابزار طلایی یک خیش و یک یوغ و یک تبر و یک جام از آسمان بر سرزمین سگاها فرو افتاد. و جوان ترین پسر، تصاحبشان کرد، و بدین گونه، مالک نشانه های سه کنش گردید، چون خیش و یوغ، نمودار کشاورزی و دامداری اند و تبر، نشانگر جنگ و جام، نمودار دین که به لحاظ نظری، حاکم و فرمانرواست» (گیمن، ۱۳۸۴: ۱۲۰).

براساس شاهنامه، زال و رستم در طی روزگار پادشاهان ایرانی و زندگانی خویش همیشه به عنوان خاندان تاج بخش، پهلوانی جادوگر و فرمانروایان شرقی ایران هستند. تأثیر روایت های سکایی در افسانه ها و اساطیر ایرانی، در مرحله پیدایش حماسه ملی، (سیمرغ) همزیستی نمادهای آیینی و نشانه های اجتماعی و قومی این گروه ها را همراه داشته است. رژدومزیل می گوید که شاکله سه کنش، بازمانده ایدئولوژیکی سازمان اجتماعی است: «بنابراین هندواروپاییان

مشترکات و جمعاً در مقوله معتقدات دینی، دوران طلایی تکامل را به پایان رسانده بودند که همانا وجه امتیازشان از اشکال تصور و بازنمایی است که با شتاب‌زدگی و بی‌تأمل، ابتدایی یا حتی بدوی نامیده می‌شود. اما این واقعیت که ما تقریباً نام هیچ خدای فردی (صاحب فردیت) را نمی‌شناسیم که نام مشترک دسته‌ای بزرگ از ایزدان باشد، از اهمیت واقعیت یادشده نمی‌کاهد» (همان: ۱۳۹۱: ۱). همچنین دومزیل؛ وحدانیت و یکتایی در دیانت مسیح را مثال می‌زند که: «ما همه دوم‌شخص تثلیث را عیسی یا مسیح یا پسر خدا یا منجی می‌نامیم بی‌آنکه میان آن‌ها تفاوتی قائل باشیم» (همان: ۲).

نتیجه‌ای که از این تحلیل می‌توان گرفت این است که ساختار داستان زال، ساختاری است کهن و بازمانده سه کنش خدایان آریایی؛ که با سه ویژگی: شهریاری، پهلوان تاج‌بخش، مذهب ابتدایی، بازتاب یافته و باقی‌مانده است. این ساختاری است کهن که برای شاهان رهایی‌بخش یا اسطوره‌های محبوب ایرانی تکرار و تقلید می‌شود، این که الگوی تکراری خاستگاه و اهمیت داستان را تأکید و بیان می‌دارد.

ابیات ذیل از بخش معاشقه زال و رودابه است که موضوع بحث این مقاله هستند. در نسخ مسکو، ژول مول و بهفر با نشانه کروشه یا تردید در اصالت آن‌ها آمده‌اند:

چنین گفت با بندگان خوب‌چهر که با ماه خوب است رخشنده مهر

ولیکن به گفتن مگر روی نیست بود کأب را ده بدین جوی نیست.

دلاور که پرهیز جوید زجفت بماند به‌آسانی اندر نهفت

بدان تاش دختر نباشد زبن نباید شنیدنش ننگ سخن

چنین گفت مر جفت را باز نرچو برخایه بنشست و گسترده پر

کزین خایه گرمایه بیرون کنم زپشت پدر خایه بیرون کنم (بهفر، ۱۳۹۱: ۱۳۰؛ مول، ۱۳۸۶: ۱۱۶).

«[چو] مرد دلیر که از جفت‌جویی (همسر گزیدن) بپرهیزد، به‌سادگی از گزند [سرزنش و طعنه مردم] در امان می‌ماند، بی‌دغدغه و آرام خواهد زیست. برای آنکه از اساس دختردار نشود تا ناگزیر نباشد گفته‌های زشت و مایه سرافکندگی و شرمساری (مردم درباره دخترش) را بشنود» (بهفر، ۱۳۹۱: ۱۳۰)

شرح کزازی نیز این‌گونه است که: «ریدک خوب‌چهر "پرستندگان" را می‌گوید: بهتر آن است که رودابه و زال با یکدیگر پیوند گیرند؛ اما این سخنی است که مرا نمی‌رسد و من شایستگی یاد کردن از آن را ندارم؛ می‌تواند بود که انجام این پیوند ناشدنی باشد. اما دلاوری که از زناشویی می‌پرهیزد، زیرا بیمناک است که او را دختری به هم رسد و مایه شرمساری وی شود و ناچار گردد که سخنان ننگین بشنود، به‌آسانی نام و نشان‌ش گم خواهد شد و تیره و تبارش از میان خواهد رفت؛ آنگاه به آهنگ آنکه گفته خویش را استوار بدارد، سختی از باز نر را به گواه می‌آورد: باز نر، در آن هنگام که بر تخم می‌نشست و پرهایش را بر آن می‌گسترده، تا تخم بپرورد و جوجه از آن بدر آید، جفت خویش را

گفت: اگر مایه این خایه را به درکشم و جوجه از تخم بدر آید، تیره و تبار خود را پاس خواهیم داشت و بدان سان که مایه خایه از پشت پدرم برآمد و من از آن در وجود آمدم، جوجه من نیز از تخم من هستی خواهد یافت و تبار ما، پشت‌درپشت، پاس خواهد شد و خواهد پایید. از آن روی باز بر تخم می‌نشیند و جوجه را می‌پرورد که جفت این مرغ از گونه بار نیست و از این دید، باز در میان مرغان به استر می‌ماند در میان ستوران» (همان، ۱۳۸۳: ۴۱۱).

ابتدا باید راوی این چند بیت را که رهگشای اصلی و شکل داستان را بیان می‌کنند، بررسی کرد.

خوب‌چهر:

چنین گفت با بندگان خوب‌چهر که با ماه خوب است رخشنده مهر (فردوسی، ۱۳۹۱: ۱۲۹)

ریدک یا ترک‌زاد:

پسر خواست از ریدک ترک زاد برانگیخت اسپ و درآمد چو باد (همان، ۳۶۵)

غلام:

ازیشان چو برگشت خندان غلام بیرسید از او نامور پورسام (همان، ۱۳۰)

ریدک ماهروی:

چنین گفت با ریدک ماهروی که رو مر پرستندگان را بگوی (همان، ۱۳۱)

همراه یا فرستاده زال را خوب‌چهر، ترک‌زاد، ریدک، غلام، ریدک ماهروی خوانده است. نکته‌ای است ظریف و رهگشا برای شاهنامه‌پژوهان. بدون تردید صورت ظاهری این ابیات در فرهنگ و تاریخ باستان از جمله شاهنامه زمینه‌ای ندارد؛ نکته قابل توجه در ذکر این بیت‌ها راوی آن، یعنی ریدکاست. «به‌طوری‌که از مطالعه کتب قدیم برمی‌آید عشق مرد به مرد در ایران باستان سابقه نداشته است، به همین دلیل در قرون نخستین تاریخ بعد از اسلام مثلاً در آثار دوره سامانیان و پیش از آنان از قبیل رودکی، شهید بلخی، ابوشکور بلخی و شاهنامه فردوسی مطلب صریحی در این خصوص نیست. شاهدبازی در نزد اعراب باستان هم مرسوم نبوده است ... اما در نزد یونانیان این امر رایج بوده است» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۴). امر ازدواج برای تشکیل خانواده و حفظ آن مهم‌ترین اصول در سنت‌های دوران ایران باستان است. «از همین رو همه خانواده‌های ایرانی، از هر طبقه‌ای که بودند به استمرار خود از طریق جانشینان ذکور قانونی اهمیت زیادی می‌دادند. ازین‌رو، زناشویی کردن تکلیفی دینی بود و بزرگ‌ترها تقریباً همین‌که پسرانشان به سن بلوغ می‌رسیدند برای آن‌ها زن می‌گرفتند ... یک مرد می‌توانست دست به چندین ازدواج از نوع پاتخشایی بزند. هم‌جنس‌بازی را روا نمی‌دانستند و لواط را گناهی سزاوار کیفر مرگ می‌دانستند. حفظ نام خانواده، پرستش نیاکان و آتش‌خانه در نزد ایرانیان چندان اهمیت داشت که برای به‌دست آوردن جانشینی مذکر دست به هر کاری می‌زدند» (پارشاطر، ۱۳۸۹: ۴۸).

در دوره ساسانیان نیز «مراسم نامزدی غالباً در سن طفولیت به عمل می‌آمد و ازدواج در جوانی صورت می‌گرفت. در پانزده‌سالگی دختر باید شوهردار باشد معمولاً وصلت به وسیله یک نفر واسطه به عمل می‌آمد» (کریستین سن، ۱۳۸۷: ۳۲).

به زن گیرد آرام مرد جوان اگر تاجدار است اگر پهلوان

همان زو بود دین یزدان به پایجوان را به نیکی بود رهنمای (فردوسی، ۱۳۹۴: ۳/ ۴۶۱)

درواقع چنان که گذشت، آن بیت‌ها از زبان ریدک یا خوب‌چهر است که: «به احتمال بسیار مضمون این بیت‌ها در منابع شاهنامه بوده و از آنجا به سخن فردوسی راه یافته است. دیگر اینکه در تحلیل چنین ابیاتی باید میان نظرگاه شاعر و گفته اشخاص داستان جدایی قائل شد. این سخنان چنان که ملاحظه می‌شود از زبان افراد گوناگون و بنابر رفتاری که در موقعیت خاص داستانی است» (آیدانلو، ۱۳۸۹: ۲۴۳) بیان می‌گردد، البته «در شاهنامه شماری بیت اصلی نیز وجود دارد که در آن‌ها شخصیت‌های داست آن‌ها را به سبب موضوعی که در روند روایات پیش آمده است، رنان را نکوهیده‌اند» (خالقی مطلق، ۱۳۹۴: ۲۷۵).

نولدکه نیز بر این باور است که «انعکاس مشاجره‌هایی است در مأخذ پارسی (۱۳۷۹: ۱۰۹)؛ به‌طور کلی چنین مضمون و بیت‌هایی که پهلوان از دختردار شدن ننگ دارد، نه تنها در شاهنامه بلکه در تاریخ باستان هم وجود ندارد. این اندیشه ریدک جوان است، درواقع زوایا و خبایای این اندیشه و به‌ویژه شکل و منشأ داستان را باید در اقوام شرقی -سکای، کوشانی و باختری یافت. همچنین نشان می‌دهد که فردوسی اصل و شکل داستان را حفظ کرده و آن را بنا به اخلاق و رفتار ایرانی می‌پروراند. در نتیجه ذبیح‌الله صفا می‌گوید که: «فردوسی از هر مأخذی که استفاده‌ای کرد به واجب رعایت جانب امانت نمود و از نقل آنچه یافت پهلوی تهی نکرد، خاصه که نقل جزئیات وقایع مایه زیبایی منظومه او و محرض رغبات به قرائت و حفظ آن بود» (۱۳۸۴: ۲۰۱). فردوسی همراه زال را در این داستان غنایی خوب‌چهر، ریدک، غلام، و ترک خوانده است که تاکنون در شاهنامه و داستان‌های پهلوانی موردبررسی و تحلیل قرار نگرفته است؛ درحالی‌که، شکل واقعی داستان را بیان می‌کند.

۴. پیوند داستان‌ها

ذبیح‌الله صفا بحثی با عنوان "مطالب و پیوند آن‌ها" را مطرح می‌کند، که فردوسی بامهارت خویش توانست داستان‌های پراکنده ملی را به هم بپیوندد و نظمی خاص ایجاد کند؛ زیرا شاهنامه مجموعه ایست از چندین داستان ملی که از منابع و سرچشمه‌های مختلف گردآمده است: «به همین دلیل هم مطالب متنوع فراوان در آن دیده می‌شود و از این حیث در میان منظومه‌های حماسی عالم بی‌نظیر است. یکی از دلایل بزرگ اختلاف نسخ شاهنامه در تاریخ ختم آن نیز همین است» (همان، ۱۳۸۴: ۲۵۶). ذبیح‌الله صفا می‌گوید که: «فردوسی داستان زال و رودابه را همراه با سی‌وپنج داستان دیگر از مطالب و داستان‌های منفردی به دست آورده است، و با استادی و مهارت توانست میان این داستان‌های پراکنده ملی ارتباط و نظمی ایجاد کند و آن‌ها را به‌نحوی به هم پیوند دهد.» (همان: ۲۵۵).

وی همچنین بر این باور است که فردوسی هیچ‌گونه دخالتی در مطالب یا اصل روایات نداشته است: «به عبارت دیگر، فردوسی در اصل مطلب اصلاً تصرفی نکرده و تصرف او تنها در بیان مطلب و دخالت دادن قوه تخیل و بیان خیالات و مضامین شاعرانه است» (همان: ۱۹۲)

۵. خاستگاه داستان زال

از آنجاکه داستان‌ها تحت تأثیر جغرافیای خاص خود شکل می‌گیرند؛ بنابراین باید خاستگاه جغرافیایی و یا منابع فردوسی را شناخت. مهرداد بهار می‌گوید که به لحاظ تاریخی درهٔ سند مهم‌ترین نقطه فرهنگی هند باستان است که درواقع وداها در آن شکل می‌گیرند: «نه تنها وداها، این قدیم‌ترین اثر هند و ایرانی و هندواروپایی، در دورهٔ سند شکل گرفته و تحول یافته است، بلکه ادیان بعدی هندی هم بعضی در این منطقه رشد کرده است. به خصوص، آیین وی شنو که یکی از مکاتب عظیم و نیز هند است و مربوط به شخصیت کری شنا می‌شود که هنوز هم خدای محبوب هندوهاست. جالب است بدانیم که در این منطقه هند، حماسه‌سرایی از حدود قرن چهارم و پنجم، پ. م. شروع می‌شود و داستان مهابهارات، متعلق به درهٔ سند نیست و داستان رامایانا، این حماسه‌های عظیم هندی، کامبیش هم عصراند با زمانی که در شرق ایران، در افغانستان امروزی، حماسه‌های منعکس در اوستا به وجود می‌آید و سپس فرهنگ تلفیقی عظیم ایرانی، هندی و یونانی شکل می‌گیرد و داست آن‌ها و روایات حماسی، از جمله روایات زال و رستم پدید می‌آیند و اوج می‌گیرند، و عجیب نیست» (بهار، ۱۳۹۰: ۲۳۶). بهار بر این باور است که دورهٔ شکل‌گیری حماسه ایران و هند، دوره‌ای نزدیک به هم است، و جغرافیای شکل‌گیری حماسهٔ ایران و هند را یکی در شرق ایران، و دیگری را در درهٔ سند می‌داند که در همسایگی هم قرار دارند: «این دورهٔ حماسی در هند، از حدود ۴۵۰ پ. م، یعنی اواسط قرن پنجم تا حدود میلاد مسیح دوام دارد و در ایران حماسه‌های منعکس در اوستا، از عصر زرتشت (اشاره به جم) تا پایان عصر یشتها و اساطیر زال و رستم از قرن سوم پ. م، رشد می‌کند که در اواخر آن به دورهٔ ساسانی می‌رسد. هم‌زمان با شکل گرفتن روایات مربوط به زال و رستم در درهٔ سند افسانه‌های کری شنا به وجود می‌آید، و می‌دانی مادیانی که در درهٔ سند به وجود می‌آید در محیطی متأثر از تمدن هند و ایرانی رشد می‌کند. درهٔ سند پیوسته فرهنگی هند و ایرانی دارد و دنبالهٔ آن تا افغانستان و ماوراءالنهر ادامه یافته است. اما در این فرهنگ سندی، ما به موضوعات حماسی ویژه‌ای برمی‌خوریم که شبیه به ماجراهای زال و رستم است» (بهار، ۱۳۹۰: ۲۳۷).

بیشتر داستان‌های حماسی دارای ریشه و خاستگاه مشترکی هستند که با بررسی درون‌مایهٔ آن‌ها می‌توان خاستگاه و اساس آن‌ها را شناخت. از این‌رو، مهرداد بهار می‌گوید: «این بدان معنی نیست که روایات زال و رستم را از شخصیت کری شنا قرض کرده‌ایم، بلکه کریشنا و هم زال و هم رستم به گمان من، از مایه‌ها و بن‌مایه‌های مشترکی که در سیه، چهارصد سال پیش از مسیح در درهٔ سند و افغانستان و ماوراءالنهر مطرح بوده، بهره‌مند شده‌اند. این مایه‌های اساطیری حماسی متعلق به هند نیست، متعلق به ایران هم نیست؛ متعلق به فرهنگ شرق ایران از درهٔ سند تا ماوراءالنهر است. علل طرد زال و طرد کریشنا با هم متفاوت است ولی یک نکتهٔ اساسی مشترک است. زال با مویی سپیدش شوم

شناخته می‌شود، در هند هم برای دایی کریشنا پیشگویی کرده‌اند که فرزند خواهر تو، سلطنت تو را نابود خواهد کرد و او یکی بچه‌های خواهرش را می‌کشد. در هر دو روایت، شوم‌بودن فرزند و طردشدن او یکی است. داستان عشق رودابه به زال و این که او دخترکان و کنیزکان را پیش زال می‌فرستد و او را به نزد خود دعوت می‌کند، کاملاً شبیه است به داستان عشق شاهزاده خانم هندی که عاشق کریشنا می‌شود و توسط کنیزکان برای او پیغام می‌فرستد ... به این ترتیب، فکر می‌کنم اگر بخواهیم زمان شکل گرفتن روایات مربوط به رستم و تعلق آن به عصر کوشانی را باور بداریم، وجود چنین رابطه‌ای مشترک میان مایه‌ها و بن‌مایه‌های روایات پیرامون کریشنا و رستم و زال می‌تواند یاری مناسب باشد، و این وحدت مایه‌ها و بن‌مایه‌ها نشان می‌دهد که این روایات ایزدی-پهلوانی در همان زمان، یعنی از حدود سیصد پ. م تا حدود تولد هیچ روایات حماسی رایج در شرق ایران و غرب هند بوده است. چون شاهنامه با شکل موجودش که ما داریم عمدتاً متعلق به شرق ایران است. در آنجا تدوین شده، جغرافیایش متعلق به شرق ایران است» (همان: ۱۳۸۹، ۲۳۹-۲۳۸). این اشکانیان که خود نیز قومی سکایی-مشرقی بودند، در ایران رایج شد؛ بدین ترتیب که گروهی به نام گوسان این داستان‌های پهلوانی را به صورت شفاهی در میان مردم و دربار نقل می‌کردند: «از این رو، چه باستان‌شناسی و چه اسطوره‌شناسی به ما نشان می‌دهد که سند تا دریای مدیترانه تحت تأثیر یک بومی پیشرفته‌تر از فرهنگ آریایی بوده و ما مدارک باستان‌شناسی داریم که در اواسط هزاره سوم پ. م، یعنی حدود دو هزار و پانصد پ. م، این تمدن از غرب به دره سند می‌رسیده و تمدن بزرگ "موهنجودار" و "وهرپا" از آن اوست. اینان هم مستقیم از طریق دریا و هم از طریق نجد ایران، احتمالاً توسط عیلامی‌ها، با بین‌النهرین مربوط بوده‌اند. با یاری باستان‌شناسی و تاریخ، مطالعه تطبیقی اساطیر ایران با اساطیر هندی و مشاهده امر تحول هر دو گروه اساطیری به شرط لازم درباره بین‌النهرین، می‌توان به این نتیجه رسید، که اساطیر ایران و هند فقط هند و ایرانی نیست، کل این اساطیر باید در رابطه با فرهنگ عظیم‌تر منطقه‌ای باشد که باعث شده به مرور در ایران و هند علی‌رغم اساطیر هندواروپایی، حتی مسئله خدای خیر و شر هم مطرح شود» (بهار، ۱۳۹۰: ۴۰۶). از همین رو نولدکه هم حدس زده است که: «افسانه زال و رستم متعلق به ایرانیان بومی زرنگ و رخج است که سگاها در موقع هجوم به سرزمینی که تابه‌حال به اسم آن‌ها سکستان، سگستان و سیستان نامیده می‌شود از وطن شمالی خود همراه نیاورده‌اند» (نولدکه، ۱۳۷۹: ۴۵).

به هر حال، شناخت زمینه فرهنگی اجتماعی این بیت‌ها مهم است. چنانکه بهار می‌گوید: «مسائل فرهنگی و سنت‌های اجتماعی که در پشت داست آن‌ها است، می‌تواند به ما کمک کند تا در تشخیص قدمت یا تأخر اشعار تصمیمی منطقی بگیریم» (نک؛ بهار، ۱۳۹۰: ۲۲۹). بررسی شاهنامه نشان می‌دهد که این ابیات دارای سابقه و قرینه است، از این رو، شناخت زمینه‌های اجتماعی یکی از مهم‌ترین راه شناخت آیین و نهاد اجتماعی و تاریخی ادبی است. به‌ویژه در حوزه مردم‌شناسی و فرهنگ‌شناسی که هنوز ما درباره معنا و مفاهیم بسیاری از ابیات کلاسیک و تصحیح متون سرگردانیم. به عنوان نمونه هنگامی که بهرام گور از دختران گوهرفروش کدخدایی می‌کند، گوهرفروش او را این گونه پند می‌دهد:

تبه گردد از خفت و خیز رنانه زودی شود سست چون نرم‌تنان

کند دیده تاریک و رخساره زرد به تن سست گرد به لب لاژورد

زبوی رنان مویی گردد سپید سپیدی کند زین جهان ناامید

جوان را شود گوژ بالای راست زکار رنان چند گونه بلاست

به یک ماه، یکبار از آمیختن گر افزون بود، خون بود ریختن (فردوسی، ۱۳۹۴: ۵۲۰)

ساختار ظاهری بیت‌ها چیزی شبیه زن‌ستیزی را نشان می‌دهد، از همین رو برخی مصححان شاهنامه هم برخی از این ابیات را یا نیابورده‌اند و یا به نشانه ملحقات و تردید در کروش قرار می‌دهند. در گذشته پهلوانان آیین‌هایی داشتند که علاوه بر جوانمردی و رادی و هیاری تنگدستان، برای تقویت تن و حفظ قوت خود معاشقه‌بازی نمی‌کردند. چنانچه در شاهنامه و حماسه‌ها، پهلوانی که چندبار ازدواج کرده باشد، نمی‌بینیم. به‌هرروی، چنین ابیاتی اشاره به آیین‌های پهلوانان در گذشته دارد. چنین راه و رسم پهلوانی تا زمان مغول نیز رایج بود. بدین ترتیب که در طی سال، پادشاهان مراسم مسابقه کشتی در میان پهلوانان کشور برگزار می‌کردند، که بنا به گزارش جوینی می‌توان سنت اجتماعی این ابیات و آیین‌های پهلوانی پی برد. در نگاره‌های شاهنامه ابراهیم سلطان نیز آوردن شخصیت‌هایی چون سیاوش نماد پهلوانی محسوب می‌شوند. تصویر شماره یک نگاره کشته‌شدن سیاوش را نشان می‌دهد.

تصویر ۲. نگاره کشته شدن شاهنامه ابراهیم سلطان، ۸۲۰ ه.ق. مکتب شیراز، محل نگهداری: کتابخانه بولین آکسفورد

جوینی در "ذکر صادرات افعال قآن" می‌گوید: «... دیگر، به تماشای کشتی راغب بودی و در اول جماعت مغولان و قفقاقان و ختائیان در خدمت او بودند ... چون خراسان مستخلص شد، حکایت کشتی‌گیران خراسان و عراق پیش او گفتند. ایلچی به جورماغون (سرلشکر) فرستاد و اشارت کرد تا کشتی‌گیر فرستد. یکی بود از همدان، پهلوان فیله گفتندی؛ بفرستادند. چون به نزدیک قآن رسید، منظر و شکل او از ضخامت جثّه و تناسب اطراف، وی را نیک

خوش آمد... بر تمام غلبه کرد و کسی پشت او را بر زمین نیاورد. بیرون تشریفات پانصد بالش فرمود. تا بعد از یک‌چندی او را دختری ماه دیدار خوش‌رفتار خوش‌گفتار فرمود. چنان‌که رسم آن جماعت است که خویشان را از مباشرت جهت حفظ قوت را صیانت کنند، دست‌درازی نمی‌کرده است و از او مجتنب بوده» (همان، ۱۳۸۷: ۴۰۶). از سوی دیگر این همراه زال در شاهنامه، در کنار رستم نیز وجود دارد و دیده می‌شود. در صورتی‌که، در دیگر داستان‌های شاهنامه، پهلوانان همراه یا غلام و به‌اصطلاح امروز نوچه‌ای ندارند:

یکی جامِ پُر می به دستِ دگر پرستنده بر پای پیشش پسر (فردوسی، ۱۳۹۴: ۱۴۷)

درواقع، وجود این همراهان پهلوانان را در دو مورد می‌توان بررسی کرد: یکی خاستگاه جغرافیایی - قومی، یعنی محل و جغرافیایی که این داستان شکل گرفته است، که می‌تواند ریشه در باورهای سکایی و باختریان در شرق داشته باشد. دیگر که بیشتر قریب به یقین است؛ خاستگاه آیینی - پهلوانی دارد، که درون‌مایه آن در این ابیات محفوظ مانده و به زبان ریدک بیان می‌گردد.

نتیجه‌گیری

در چند دهه اخیر علاوه بر تلاش‌های مصححان نسخ شاهنامه‌های، نقد و بررسی‌هایی نیز صورت گرفته است که در تصحیح ابیات مفید بوده است. در این چند دهه تصحیح ژول مول، چاپ مسکو، مهری بهفر و جلال خالقی مطلق به‌عنوان نسخ اصلی و معتبر شناخته شده‌اند. در این پژوهش به بررسی اصالت بیت‌هایی که در نسخ مذکور به نشانه تردید ارائه گردیده و به‌ویژه در نسخه خالقی، نشر سخن نیامده پرداخته است. نتیجه پژوهش این است که تأثیر واژگان در شاهنامه نشانه‌ای است که می‌تواند سرچشمه یک داستان یا آیین و فرهنگ بومی - ملی باشد. مانند واژه‌های "ریدک"، "غلام" و "ترک" برای پیشکار زال که فردوسی نخستین بار "خوب‌چهر" را برابر و هم‌معنی غلام و ریدک آورده است. آوردن این واژگان و حضور چنین شخصیتی درواقع شکل و اساس داستان را بیان می‌کند، که درواقع شکل و اساس این داستان از شرق است. آمیخته با فرهنگی از هند، سگها و یونانی (کوشانی و باختری) است، و هنر فردوسی در شکل و نقش ایرانی - اخلاقی آن نقش عمده‌ای دارد. بدین‌گونه متوجه هنر فردوسی درد است آن‌ها می‌شویم. به‌طور کلی، دو بخش آغازین اساطیر و پهلوانی شاهنامه داستان‌هایی هستند که اشکانیان از مشرق وارد ایران کرده‌اند یا بیشتر در حفظ و ثبت آن‌ها کوشیده‌اند، که ساختار داست آن‌ها و بن‌مایه‌های آن‌ها دلیل و گواه بر کهن بودن آن‌ها دارد. ساسانیان نیز به‌ویژه موبدان بادید و فرهنگ زرتشتی به ادامه آن‌ها پرداخته‌اند، به‌طوری‌که نام جغرافیا و مکان‌های ایرانی بیانگر آن است. از این‌رو، داستان‌های اساطیری و پهلوانی شاهنامه را باید با دو شکل و منشأ شرقی و ساسانی - البته با تأثیر موبدان - دانست و بررسی کرد، و سپس با تطبیق با داستان‌های اساطیری آسیایی، آریایی، تحلیل تاریخی و سنت‌های اجتماعی می‌توان شکل و منشأ داستان را شناخت.

منابع و مآخذ

- آیدانلو، سجاد. (۱۳۸۹). دفتر خسروان. تهران: سخن.
- ابوالقاسم، فردوسی. (۱۳۸۷). شاهنامه تصحیح ژول مول. تهران: الهام.
- (۱۳۹۱). شاهنامه تصحیح مه‌ری بهفر. تهران: نو.
- (۱۳۹۴). شاهنامه تصحیح جلال خالقی مطلق. تهران: سخن.
- (۱۳۷۳). شاهنامه تصحیح سعید حمیدیان. تهران: قطره.
- بهار، مهرداد. (۱۳۹۰). از اسطوره تا تاریخ، گردآوری: ابوالقاسم اسماعیل‌پور، چاپ هفتم، تهران: چشمه.
- جوینی، عطاءالملک. (۱۳۸۷). تاریخ جهانگشا به اهتمام احمد خاتمی. تهران: علمی.
- دبیر سیاقی، سیدمحمد. (۱۳۸۵). پادشاهی منوچهر (داستان‌های نامورنامه باستان). تهران: قطره.
- سن، کریستین. (۱۳۸۷). ایران در زمان ساسانیان. ترجمه: رشید یاسمی، تهران: بنگاه.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۱). شاهدبازی در ادبیات فارسی. تهران: فردوس.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۸۴). حماسه‌سرایی در ایران. تهران: امیرکبیر.
- فرای، ریچاردن. (۱۳۷۷). میراث باستانی ایران. ترجمه: مسعود رجب‌نیا، تهران: علمی و فرهنگی.
- کویاجی، ج. ک. (۱۳۶۲). آیین‌ها و افسانه‌های ایران و چین باستان، ترجمه: جلیل دوستخواه، تهران: سپهر.
- نولدکه، تئودور. (۱۳۷۹). حماسه ملی ایرانیان. ترجمه: بزرگ علوی، چاپ پنجم. تهران: نگاه.
- وزیری، سعید. (۱۳۸۷). فردوسی و شاهنامه. تهران: دیگر.
- یارشاطر، احسان. (۱۳۸۹). تاریخ ایران (جلد سوم قسمت اول). چاپ ششم، تهران: امیرکبیر.

مقالات

- رضایی دشت ارژنه، محمود. (۱۳۹۷). «نقد و بررسی برخی از ابهامات یادداشت‌های شاهنامه». متن‌شناسی ادب فارسی (علمی-پژوهشی)، دانشگاه اصفهان، ۲ (۳۸)، ۵۱-۳۷.
- موسوی، مصطفی؛ موسوی، میلاد. (۱۳۹۴). «نقدی بر جلد اول شاهنامه مصحح جلال خالقی». متن‌شناسی ادب فارسی (علمی-پژوهشی)، دانشگاه اصفهان، ۴ (۴)، ۱۱۹-۱۳۸.